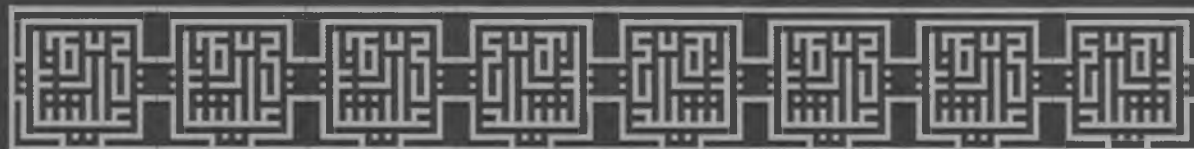

**АЛИШЕР
НАВОИЙ**

ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ - 2022

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗИНЧИ ЖИЛД

*** ** *

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ
ВА ИЖОДИГА ДОИР МАҚОЛАЛАР

НАВОИЙ ИЖОДИДА КИТОБАТ САНЪАТИНИНГ ЎРНИ

Иқболой АДIZОВА

Маълумки, мумтоз адабиётда сўзларгина эмас, балки ҳарфлар ҳам муҳим бадиий вазифани бажарган. Кўплаб шоирларимиз араб ҳарфлари шаклидан тасвир воситаси сифати-ройдаланиб, асарларига зебу сайқал, кўрк ва маъно бағишлаган. Китобат ёки ҳарфий ёт деб аталувчи мазкур бадиий восита ўзбек мумтоз адабиётида кенг қўлланилган.

Китобат адабий истилоҳ сифатида араб алифбосидаги ҳарфлар шаклидан фойдаланиб, исол яратиш санъатига айтилади. Китобат санъатининг асосида ташбеҳ ётади. Китобат ёти қўлланганда, маълум доира ҳосил қилади. Яъни дастлаб ҳолатлар шаклга – ҳарфга анган бўлса, кейинчалик шакл ҳолатни ёритишга хизмат қила бошлайди.

Китобат санъати, гўё шаклий хусусиятга, шаклий ўхшашликка асослангандек туюла-Аммо, унинг намуналарини кузатсак, зоҳиран шакл бирламчидек туюлса-да, замирида эдкорнинг чуқур маъновий, ғоявий мақсад-муддаоси мавжудлиги сезилади.

Мумтоз шоирларимизнинг кўпчилигида бадиий мақсадни ифодалашда кўпроқ араб фбосидаги ҳарфларнинг шаклидан фойдаланилади. Навоийда эса, бироз бошқача. нинг моҳиятига ишора биринчи ўринда туради. Жумладан, қуйидаги байтда шоир сўз-иғ ёзилишини назарда тутади. Аммо уни ўқувчига сездирмасдан, ниҳоятда нозиклик би-, маъно қобиғига ўраб тақдим этади:

*Васлида лаъли уза холин кўруб қуйган киби,
Ўртанурмен жонда эмди доғи ҳижронинг кўруб.*

Биринчи мисрада шоир маҳбубани кўруб маҳлиё бўлган висол айёмида лаби устидаги идан сўзлайди. Аммо зукко ўқувчи шоир мазкур сўзнинг араб ёзувида ёзилишидан ке-чиқиб, лаб сўзидаги “бе” ҳарфи остидаги нуқтага ишора этаётганини дарҳол сезади. инчи мисрада ҳам жонни ўртовчи ҳижрон изтироблари, доғлари ҳақида сўзлай туриб, ир “жон” сўзидаги “же” ва “нун” ҳарфларининг нуқталарини назарда тутаётганини ан-ш қийин эмас. Мумтоз адабиётда китобат санъати қўлланганда шакл ва ўхшатиш, қи-аш катта ўринни эгаллайди. Аммо Навоий мазкур санъатни зоҳирий кўринишда қўллаш-сақланади. Унга янги бир теранлик ва кенглик бахш этишга ҳаракат қилади. Лафзий ёт ҳисобланган китобатга маъновийлик, фалсафийлик, кўпмаънолилик бағишлайди:

*Қора менгинг била қаддинг хаёли келса, ватан
Мунга кўз ичра ясай, анга жон аро қилайин.*

Шоир мазкур байтда маҳбуба юзидаги қора холни кўзнинг қорачиғига, унинг қадди қо-ини эса “жон” сўзининг арабча ёзилишида, ўртада келувчи “алиф” ҳарфига менгзайди. инадик, шоирга ушбу ўринда китобат санъати фикрдаги кўпқатламлиликини юзага аришга имкон яратади. Яъни, дастлаб “кўз” сўзининг араб алифбосидаги ёзуви шакли-келиб чиқиб, ундаги “зе”нинг нуқтасига ишора этилса, иккинчидан, қора холнинг кўз ачиғи-мардуми янглиғ ўринлашишига эътибор тортилади. Шоирнинг кейинги санъ-орлиги “жон” сўзининг ёзилиши билан алоқадорликда намоён бўлади. Яъни, аввало,

махбуба қаддининг “алиф” янглиғ тиклиги назарда тутиб тасвирланса, иккинчида шу “алиф”нинг жон ичра ўрнашишига диққат қаратилади. Бундай тасвир ижодкорларнинг катта туркуми билан ифодаланиши лозим бўлган фикрни қисқа, аниқ, тушува таъсирли ифодалаш имконини беради. Бу эса шеъриятда, ниҳоятда муҳим.

Ҳарфий санъат кўп ижодкорларда алиф рафтор, қадди дол каби ташқи қиёфани ташлашда фаол қўлланилади. Навоий эса ундан турли-туман теран бадий мақсадларда далади. Баъзан махбуба гўзаллигини тавсифлаш, баъзан ошиқ изтиробларини, баъзан мураккаб тасаввуфий ғояларни талқин этиш, баъзан қийноқли руҳий ҳолат ва кечларни таъсирли ва равшан баён этиш кўзга ташланади:

*Алифсиз жон киби йўқ ул паридин ўзга мавжуде,
Ҳазин жонимда то ҳижрон хаданги чиқти жонимдин.*

Мазкур байт 9 байтли ғазалнинг 4-байти. Унда “жон” сўзи ўртасидаги “алиф” билан лиқ китобат қўлланмоқда. Ошиқ назарида, алифсиз жон сўзини ёзиб бўлмаганидек, уларидан ўзга мавжудлик ҳам йўқ. Гўзал махбубасиз, ҳаттоки, ошиқнинг ўзидан ҳам номшон қолмаслигини таъкидлайди шоир:

*Навоий, билки топмишмен нишон мақсуддин бешак,
Ўшал кунким, нишоне топмасанг истаб нишонимдин.*

Кўринадикки, мазкур ғазалда шоир ошиқ ва махбуба руҳий ҳолатидаги ваҳдат мақоми кўтарилиш даражаси ҳақида фикрламоқда. Ошиқнинг ўзлигини унутган, ўзлигидан нишан тополмаган ҳолатда унинг асл мақсад ва ниятига эришишидан дарак бериши мақтаъ байани теран фикрли шоҳбайтга айлантиради. Ана шу шоҳбайтнинг яратилишига заминни эш шоир 4-байтда қўлланган китобат санъати воситасида амалга оширади.

Шоирнинг яна бир байтида ҳам ҳабиби юзидаги қора хол ва мардум-кўз қорачиғи муваб сабати эътиборимизни тортади:

*Агар ҳарф ўлса мудғам, ваҳки, холинг нуқта идғомин
Аён қилди кўзумнинг мардуми ичра мақом айлаб.*

“Мудғам” сўзи араб сарфида ҳосил бўлиш ўрнига кўра ўзаро яқин товушларни бир-бирига сингдириб айтиш, идғом қилиш маъносида изоҳланади. Шоир тилдаги ана шу ҳодисада чуқур моҳиятни ёритишда фойдаланади. Байтнинг мазмуни қуйидагича: агар икки ҳарф бир-бирига идғом бўлса, холинг нуқта билан бирлашиб кетиб кўзумнинг қорачиғи сифатида макон тутди. Бу ўринда шоир, аввало, “кўз” сўзининг эски ўзбек ёзувидаги шаклида келиб чиқиб, “зе” товушининг нуқтасини назарда тутмоқда. Бу байтда қўлланган китобат санъати Навоийга, юқорида баён этилгани каби содда мазмундан ташқари, мураккаб, тасаввуфий моҳиятни ёритиш имкониятини ҳам беради. Тасаввуфшунос олимларимизни нуқтаи назарича, “кўз – Комил инсон тимсоли. Чунки у фақат ўзгаларни кўради, ўзини кўрмайди. Агар юз илоҳий зухурот рамзи бўлса, кўз шу зухуротни жамлаган манбаъ – аломилликнинг рамзи. Кўзни севиш орқали илоҳий жамолни севиш ифодаланади”¹.

¹ Н.Комилов. Тасаввуф. Тавҳид асрори. Иккинчи китоб. Т.: Ўзбекистон, 1999, 88-бет.

Агар биз, шоирнинг мухлислари, сўзларни мутолаа этиб баҳра олсак, Навоий ҳар бир сўзнинг ичида яшайди. Унда маънолар денгизи тўлқинларининг тўфонларини, гулдурсларини тинглайди. Уларни чуқур ҳис этади. Ҳар бир сўз замирида ўзгандан-ўзга маънога эга янгича сўзларни кўради ва сўздан сўзни уйғота олади. Бунга ижодидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, қуйидаги байтда шоирнинг ана шундай ноёб маҳоратининг гувоҳи бўламиз:

*Кўрмасам қошинг, бўлурмен турғоним бирла фиғон,
“Войи” эрур, бас чу бўлмаса “Навоийи” бирла “нун”.*

Маълумки, “Навоийи” сўзининг луғавий маъноси наво-куй, дилкашлик, хушнудлик бахш этувчи маъноларини англатади. Бу ўринда шоир “Навоийи” сўзининг ботинига сафар этади. Унинг турли маънолари ҳақида фикрлайди. Ажабланарлиси шундаки, шоир мазкур ғазалнинг мазмунидан келиб чиқиб, сўзни китобат санъати воситасида мўъжизага айлантиради. Ўқувчи учун ниҳоятда кутилмаган маъно қирраларини назарда тутиб қўллайди. “Нун” сиз Навоий кўнгли “войи”, яъни фарёдга айланиши таъкидланади. “нун” маҳбубанинг қошига менгзалади. Кўринадики, шоир ҳарфий санъат воситасида биргина ҳарф бутун моҳиятни ўзгартириб юбориши мумкинлигига эътиборни қаратмоқда. Бу ҳолат эса мутафаккир асарларининг ҳар бир сўзи ва, ҳатто, ҳарфи устида чуқур мушоҳада этиш лозимлигини исботлайди.

Шоирнинг

*Жонимдағи “жим” икки долингға фидо,
Андин сўнг “алиф” тоза ниҳолингға фидо.
“Нун”и доғи анбарин ҳилолингға фидо,
Қолғон ики нуқта икки холингға фидо¹.*

Рубойиси тўлиқлигича китобат санъати асосида яратилган. Тўрт мисрада “жон” сўзининг араб ёзувидаги ёзилиш шаклидан келиб чиқиб, шоир маҳбуба аъзоларини ундаги ҳарфларга қиёслаб тасвирлайди.

Кузатишларимиздан шундай хулосага келишимиз мумкинки, шоир маҳбуба аъзоларини шунчаки ҳарфлар шаклига қиёсламайди, балки унинг замирида чуқур фалсафани мужассамлаштиради. Шоир нега, айнан, “жон” сўзини танлаган. Бу, тушунишимизча, бежиз эмас. Чунки “жон” сўзининг ичида маҳбуба мужассам. Яъни ошиқнинг жони, руҳи маҳбубадан иборат. Тўрт мисрадаги навоийвор фалсафа “ичингдаги ичингдадир”, дея тушунтирилган Румий фалсафаси билан жуда мутаносиб.

Маълумки, ишқ йўлидаги солиқнинг, ошиқнинг асосий мақсади ва умр мазмуни маҳбуба васлига етишиш. Уни излайди, унга интилади. Аммо, рубойидаги фикрлардан кўринадики, ошиқ излаётган маҳбуба унинг ичида, жонида. Ҳаётининг маъноси, мазмуни ундан иборат экан.

“Ирфоний истилоҳлар луғати”да “Жонни – инсон жони, руҳи ва Ҳақ тажаллиси ҳамда илоҳий исм ва сифатлар моҳиятини чуқур англаш мартабасига ишора” сифатида талқин этишади². Шундай экан, Навоий ана шундай улуғ: “илоҳий исм ва сифатлар моҳиятини

¹ Навоий. Қаро қўзум. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 762-бет.

² Сажжодий. Ирфоний истилоҳлар луғати, Техрон, 1379 х., 283-бет.

чуқур англаш мартабаси”дан туриб, “Жон”ни таърифлайди. Унинг моҳиятига етиб, бутун ҳаёти мазмунини фидо этишни мақсад қилгани, интилгани гўзал маҳбуба ўз ичида эканлигини англаб етади. Мазкур рубойни Навоий “Лисон ут-тайр” дostonининг тезис кўришидаги нухаси деб қарашимиз ҳам мумкин. Рубойдаги фикр-ғояни шоир кейинчалик яратган “Лисон ут-тайр” асарида бадий образлар воситасида чуқур талқин этиб беради.

Бизга китобатнинг қўлланилиши содда ва оддийдек туюлади. Гўё шоир сўзнинг шаклий хусусиятларини инобатга олаётгандай тасаввур уйғотади. Аммо аслида шундаймики? Йўқ албатта. Чунки Навоийдек буюк аллома бундай содда йўлдан бормаслигини биламиз. Лаб, қош, нуқта, жон каби сўзларнинг чуқур тасаввуфий мазмун моҳиятига ҳам ишора борлигини англаш қийин эмас. Шундай экан, бу шоир ижодидаги китобат санъатини янада чуқурроқ нуқтаи назардан тадқиқ этиш лозимлигини кўрсатади. Унинг воситасида яратилаётган шаклий хусусиятларнинг ботиний маъно ва моҳиятини англаш шоир ижодининг биз етиб бормаган теран маъно сарҳадларига йўл очиши муқаррар.

Адабиётлар:

- Н.Комилов. Тасаввуф. Тавҳид асрори. Иккинчи китоб. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
Навоий. Қаро кўзум. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
Сажжодий. Ирфоний истилоҳлар луғати. – Техрон, 1379 ҳ.
Ё. Исҳоқов. Сўз санъати сўзлиги. Т.: Ўзбекистон, 2015.